

1.2. Майбутня війна у планах радянського командування. Початок стратегічного розгортання військ на території України

Після окупації Польщі між двома силами, які прагнули до встановлення свого порядку у всьому світі, встановився спільний кордон. Підписання 23 серпня 1939 р. пакту про ненапад, таємних протоколів до нього про розподіл сфер впливу, договору від 28 вересня про дружбу і кордони між СРСР та нацистською Німеччиною лише відтермінувало початок війни. У другій половині 1940 р. у зв'язку з поразкою Франції та німецькою окупацією майже всієї Західної Європи загроза воєнного нападу гітлерівської коаліції на СРСР різко зросла. Головна військова рада 21 листопада 1939 р., враховуючи зміни у воєнно-політичній ситуації в Європі, внесла суттєві зміни у плани військового будівництва на третю п'ятирічку (1938–1942 рр.). У середині 1940 р. був підготовлений перший варіант плану стратегічного розгортання, який у подальшому уточнювався й перероблявся⁴. Слід зазначити, що при плануванні підготовки і використання збройних сил, військово-політичне керівництво країни враховувало недостатній рівень боєздатності військ. Про це свідчать, зокрема, результати роботи комісії щодо прийому С. Тимошенко наркомату оборони СРСР від К. Ворошилова (травень 1940 р.)⁵.

Протягом вересня 1940 р. — травня 1941 р. у генеральному штабі розроблялися нові плани стратегічного розгортання збройних сил на випадок війни. 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і РНК надійшли «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940–1941 рр.», підписані наркомом оборони маршалом С. Тимошенком та начальником генштабу генералом армії К. Мерецковим⁶.

У документі вказувалося, що політична обстановка робить реальною можливість збройного зіткнення. Найбільш імовірними супротивниками є: на заході — Німеччина, на сході — Японія. Війна на заході може втягнути у свою орбіту на боці Німеччини також Румунію, Угорщину, Фінляндію й Італію. Оцінюючи плани противника, автори документа підкреслю-

вали, що генштаб не має перевіреної інформації з цього питання — усе ґрунтувалося на припущеннях.

Основним пропонувалося вважати фронт, що проходить вздовж західних кордонів СРСР, і де повинні бути зосереджені головні сили армії. Уважалося, що генерального удару буде завдано з району Східної Пруссії в напрямку на Мінськ. Одночасно передбачався удар із району Холм — Томашув — Ярослав на Дубно і Броди з метою виходу в тил львівському угрупованню радянських військ та оволодіння Західною Україною. На півдні очікувався перехід у наступ румунської армії, підтриманої німецькими дивізіями на жмеринському напрямі. Не виключався й інший варіант — завдання головного удару з району Сідлець — Люблін у напрямку на Київ, а допоміжного — зі Східної Пруссії. Перший варіант передбачав розгортання основних сил радянської армії на південь від Бреста, щоби відбити наступ, а потім ударом у напрямі на Люблін, Краків і далі на Бреслау відідрізати Німеччину від Балкан, позбавивши її ресурсів, та вплинути на держави цього регіону стосовно їх участі у війні.

5 жовтня 1940 р. документ обговорювався керівниками партії й уряду. Наркому оборони було дано вказівки, відповідно до яких він і начальник генштабу 14 жовтня представили ЦК ВКП(б) доопрацьовані пропозиції. На відміну від доповідної записки від 18 вересня 1940 р. тепер указувалося на заході основне угруповання мати у складі Південно-Західного фронту. Розробку плану війни з Німеччиною передбачалося закінчити до 1 травня 1941 р.⁷ Паралельно з цим потрібно було прискорити здійснення ряду заходів щодо зміцнення збройних сил.

На західних кордонах СРСР передбачалося розгорнути чотири фронти — Північний, Північно-Західний, Західний і Південно-Західний, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, а також Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Штаб Одеського військового округу виділяв зі свого складу управління 9-ї армії, яка включалась у Південно-Західний фронт. У складі цих фронтів планувалося розгорнути 189 дивізій і 2 бригади (понад 61% усіх з'єднань радянської армії), причому найсильніше угруповання військ створювалося у складі

Південно-Західного фронту (100 дивізій, у тому числі 20 танкових і 10 моторизованих). Крім того, у резерві головного командування планувалося тримати 16-у, 19-у і 22-у армії загальною чисельністю 32 дивізії. Дві з них (16-а і 19-а у складі 23 дивізій) розгорталися за Південно-Західним фронтом. Ще 19 дивізій розгорталося південніше Москви. Таким чином, із загальної кількості 240 дивізій, які планувалися для ведення бойових дій на заході, на південно-західний напрям призначалося 123 дивізії.

У подальшому ці положення неодноразово уточнювалися, зокрема у розроблених у травні 1941 р. О. Василевським та М. Ватутіним «Міркуваннях щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками». Усі основні документи того часу передбачали підготовку до ведення наступальних дій. Уважалося, що війна розпочнеться з відбиття удару противника. На початковій фазі радянська авіація мала запанувати в повітрі, завдаючи ударів по районах зосередження військ та стратегічних об'єктах у тилу ворога. Стрілецькі війська армій прикриття мали стримати агресора, а механізовані корпуси шляхом контрударів по основних угрупованнях — створити умови для переходу у рішучий наступ. Ворог мав бути розбитий на його ж території і малою кров'ю. Основним видом бойових дій вважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км і в глибину до 250 км з темпом наступу 10–15 км на добу⁸.

Важливими документами що встановлювали порядок підготовки та застосування радянських збройних сил у війні з гітлерівською коаліцією з урахуванням змін державних кордонів СРСР на заході стали план прикриття мобілізації, зосередження і розгортання збройних сил на випадок війни та план мобілізації. Перший, що одержав назву «План оборони державного кордону 1941 р.», був розроблений генеральним штабом із великим запізненням і лише на початку травня 1941 р. директивами народного комісара оборони доведений до командуючих військами округів (Київського — 5 травня, Одеського — 6 травня). Їм було наказано до 25 травня 1941 р. розробити нові плани оборони державного кордону і плани протиповітряної оборони.

Для цього у повному обсязі залучалися командуючий, начальник штабу і начальник оперативного відділу округу, а начальники родів військ і служб — у частині, що їх стосувалася.

Надіслані у прикордонні округи директиви НКО доводили до їх штабів такі завдання:

- не допустити вторгнення як наземного, так і повітряного супротивника на територію СРСР;

- обороною укріплень по лінії державного кордону надійно прикрити відмобілізування, зосередження і розгортання військ прикордонних округів;

- протиповітряною обороною і діями авіації забезпечити нормальну роботу залізниць і зосередження військ округів;

- активними діями авіації завоювати повітря й ударами по основних залізничних вузлах, мостах та живій силі порушити й затримати зосередження і розгортання військ противника, не допустити викидання на територію округів повітряних десантів і диверсійних груп ворога.

В основу оборони пропонувалося покласти оборону укріпрайонів і польових фортспоруд уздовж лінії державного кордону. Оборона військ прикриття повинна була мати активний характер. Будь-які спроби противника прорвати фронт пропонувалося негайно ліквідовувати контратаками корпусних і армійських резервів. У випадку прориву оборони великими мотомеханізованими з'єднаннями противника наказувалося використовувати механізовані корпуси, авіацію і протитанкові артилерійські бригади. За сприятливих умов усім військам, що обороняються, резервам армій і округів належало бути готовими, за вказівкою головного командування, до завдання стрімких ударів із метою розгрому угруповань супротивника, перенесення бойових дій на його територію і захоплення вигідних рубежів.

Кожному прикордонному округу визначалися кількість і склад районів прикриття, які становили собою смугу місцевості, оборона котрої повинна була здійснюватися силами загальновійськової армії (армії прикриття), а в окремих випадках — стрілецьким корпусом або частинами військово-морського флоту. Гарнізони укріпрайонів і прикордонних військ НКВД включа-

лися до складу відповідних районів прикриття і з початком бойових дій переходили в підпорядкування їх командування.

На підставі директив НКО в генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів було розроблено плани прикриття. Утім, зокрема, плани прикриття округів були отримані генеральним штабом 10–20 червня 1941 р. і наркомом оборони до початку війни затверджені так і не були.

«План оборони державного кордону 1941 р.» виходив із характеру театрів воєнних дій, умов ведення збройної боротьби на кожному з них, сил противника, що могли бути розгорнуті, і потенціалу радянських військ. За планом прикриття в Київському особливому військовому окрузі на фронті 800 км розгорталися 5-а, 6-а, 26-а і 12-а армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й і 24-й механізовані корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізій повинні були прибути в перші три дні мобілізації.

Одеський військовий округ для оборони державного кордону від Липкан до гирла р. Дунай, а також узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгортав 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-у кавалерійську дивізію 2-го кавалерійського корпусу, усього 6 дивізій. Для оборони Кримського півострова призначався 9-й стрілецький корпус, що мав дві стрілецькі й одну кавалерійську дивізії. 18-й механізований корпус, 2-й кавалерійський корпус (одна кавдивізія), 116-у і 150-у стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командуючого округом залишалось управління 48-го стрілецького корпусу і 74-а стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема, одеською і севастопольською військово-морськими базами, Очаківським і Керченським секторами берегової оборони. У розпорядження головного командування виділялося три стрілецькі дивізії Київського округу, 2-й механізований корпус Одеського округу, а також 1-й, 2-й, 3-й, 4-й авіакорпуси й 18-а окрема авіадивізія дальньої бомбардувальної авіації.

Ці війська на території України становили перший стратегічний ешелон, призначений для відбиття удару противника, прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил. У першому ешелоні армій прикриття, безпосередньо на державному кордоні, належало розгорнути 26 дивізій. На важливих напрямках стрілецькі дивізії мали смуги 25–30 км по фронту і повинні були спиратися на укріплені райони, що зводилися вздовж лінії державного кордону. Глибина оперативної побудови армій прикриття забезпечувалася наявністю майже в кожній з них механізованих корпусів. Деякі армії мали, крім того, резерв з окремих стрілецьких дивізій. Усього у другій ешелоні армій прикриття виділялося 19 дивізій. Вони повинні були розташовуватися в 25–75 км від державного кордону. Київський особливий військовий округ у безпосередньому підпорядкуванні мав найсильніші резерви у РСЧА: 15 стрілецьких, 8 танкових, 4 механізованих і 1 кавалерійську дивізії — це було втричі більше, ніж у другому за потужністю Західному особливому військовому окрузі. Для підтримки військ КОВО з повітря планувалось залучити 19 авіаційних дивізій.

Розподіл військ першого стратегічного ешелону по фронту, а також глибина їх ешелонування не були однаковими й залежали від важливості напрямів, що прикривалися, а також від географічних умов місцевості. Найсильніші угруповання створювалися на ковельсько-луцькому, львівському і чернівецькому напрямках (у Київському окрузі), бельцькому і кишинівському напрямках (в Одеському окрузі).

Оперативна побудова угруповання радянських військ на території України підпорядковувалася завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатись відразу після відбиття удару противника. Дуже сильне угруповання військ зосереджувалося у Львівському виступі, водночас його фланги не були достатньо забезпечені. Передбачалося, що цей виступ відіграє велике значення для завдання контрударів й організації наступу радянських військ.

У той час, коли розроблявся план прикриття, вермахт уже завершував стратегічне зосередження поблизу кордонів СРСР, а інформація про це надходила як у штаби округів, так і в генеральний

штаб. Проте можливість раптових дій була зігнорована. Недосконалість «Плану оборони державного кордону 1941 р.» відзначалася вже у процесі його розробки, і деякі командуючі округів зверталися до наркомату оборони зі своїми пропозиціями. Так, військова рада Одеського округу у своїй доповіді від 20 червня 1941 р. наголошувала, що противник у смузі округу вже до 1 червня 1941 р. мав подвійну, а на окремих ділянках — потрійну перевагу в піхоті, артилерії і танках, найпотужніші угруповання зосередивши на ділянках Липкани — Ясси (до 12 дивізій) і Бирлад — Галац (до 8 дивізій). Автори доповіді припускали, що удар завдаватиметься у стик Київського й Одеського військових округів, причому найбільш потужно — на бельцькому напрямі, щоби найкоротшим шляхом вийти на рубіж р. Дністер, розвиваючи успіх у північному і північно-східному напрямках тилами Київського округу. Військрада Одеського округу просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний час у його смузі розгорнути дві армії, а штабу ОдВО вже в мирний час надати статус фронтового управління. Крім того, формулювалися пропозиції щодо проведення наступальної операції в Румунії на двох операційних напрямках. Передбачалося у взаємодії з чернівецькою армійською групою КОВО оточити та знищити румуно-німецькі війська в Буковині⁹. Не очікуючи затвердження цих пропозицій штаб ОдВО віддав вказівки командирам корпусів на відпрацювання своїх часткових планів початкового періоду війни¹⁰.

Пропозиції військової ради Одеського округу були прийняті до уваги і 21 червня постановою політбюро ЦК ВКП(б) утворювався Південний фронт. Однак формування його управління покладалося не на Одеський, а на Московський військовий округ. Таке рішення явно не відповідало обстановці. До складу Південного фронту вирішили включити, крім 9-ї армії і 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-у армію, управління якої виділяв Харківський округ. До 18-ї армії входили 17-й стрілецький корпус (96-а, 60-а, 164-а стрілецькі дивізії) і 16-й механізований корпус (15-а і 39-а танкові і 240-а моторизована дивізії) з 12-ї армії Київського округу.

На основі документа про стратегічне розгортання радянських збройних сил у лютому 1941 р. уряд затвердив план мо-

білізації, що одержав найменування «МП-41». У наступні місяці перед війною в нього були внесені деякі зміни й уточнення у зв'язку з формуванням повітрянодесантних корпусів та артилерійських бригад протитанкової оборони¹¹. Після затвердження плану генеральний штаб у березні 1941 р. направив до округів директиви з вказівками про порядок розробки планів мобілізації. Термін їх відпрацювання на місцях обмежувався 1 травня 1941 р., а за рядом заходів — 20 липня. Отже, округи і війська до початку війни не зуміли ретельно відпрацювати весь комплекс питань, що стосувалися мобілізації, не кажучи вже про реальне її забезпечення матеріально-технічними засобами.

Велика увага приділялася підготовці театру воєнних дій — інженерному забезпеченню, будівництву укріплених районів. Протягом 1928–1937 рр. на території України вздовж старого державного кордону й у найближчій оперативній глибині було збудовано 5 укріпрайонів (Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Київський), що мали довжину по фронту від 48 до 140 км і глибину — від 1 до 2 км. У кожному з них нараховувалось 107–400 фортифікаційних споруд. У 1938–1939 рр. розпочалося будівництво ще 5 нових укріплених районів (Шепетівського, Ізяславського, Старокосянтинівського, Остропільського і Кам'янець-Подільського), в яких було забетоновано 1028 споруд, проте дообладнання їх для установки озброєння не вдалося у зв'язку з переміщенням лінії державних кордонів.

У 1940–1941 рр. на новому західному кордоні почалося розраховане на кілька років будівництво 7 укріплених районів (Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського, Перемишлянського, Ковельського, Верхньо-Прутського та Нижньо-Прутського). Крім того, велися підготовчі роботи зі створення Чернівецького, Дунайського, Одеського та ряду інших УР, які будувалися за іншою схемою — у кожному з них передбачалося створення замість однієї двох укріплених смуг загальною глибиною 15–20 км. Смуги складалися з вузлів оборони, а останні — з опорних пунктів.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалося у квітні — червні 1941 р. До 10 червня було здійс-

нено призов 802 тис. чол. приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів, у тому числі понад 270 тис. на території України¹². Це стало, по суті справи, частковою прихованою мобілізацією, що дозволило поповнити ряд з'єднань і частин до штатів, близьких до воєнного часу. 4 червня була віддана директива про призов 38 тис. 550 чол. для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів. Однак мобілізація тільки особового складу не вирішувала завдання приведення з'єднань у повну боєздатність. Автотранспорт і кінський склад надходили до армії в дуже обмеженій кількості.

У травні — червні 1941 р. почалися перегрупування військ усередині прикордонних військових округів. Із Київського в Одеський округ передислокувалося управління 2-го кавалерійського корпусу. До складу Одеського округу для оборони Кримського півострова в період з 19 до 23 травня було спрямоване управління 9-го стрілецького корпусу і 106-а стрілецька дивізія з Північнокавказького округу, а також 32-а кавалерійська дивізія з Київського військового округу.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території України почалася передислокація частини сил військових округів на захід. У вихідні райони виводились війська другого стратегічного ешелону РСЧА. 13 травня 1941 р. генеральний штаб віддав ряд директив на висунення військ з округів: Уральського (22-а армія), Приволзького (21-а армія), Орловського (20-а армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північнокавказького (19-а армія) — на рубіж річок Західної Двіни та Дніпра. 22 травня — 1 червня почалося перекидання 16-ї армії із Забайкальського військового округу на територію Правобережної України. За директивами генштабу було визначено терміни зосередження військ у нових районах: 22-й армії — 2–3 липня; 21-й армії — 17 червня — 2 липня; 16-й армії — 15 червня — 10 липня; 19-й армії — 1–10 червня; 25-му стрілецькому корпусу — 11–13 червня. Відповідно до плану стратегічного розгортання тільки дві армії (20-а та 22-а) висувалися на західний напрям, решта зосереджувалась на території України. 19-а армія спрямовувалась у район Черкас й Білої Церкви; 16-а — Староколяснівська, Бердичева, Проскурова; 21-а — Чернігова й

Конотопа. Усього з внутрішніх округів на південно-західний напрям почалося висування 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управлінь армій¹³. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням найсуворіших вимог щодо маскування, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

15 червня почалося висування військ із внутрішніх районів прикордонних округів ближче до державного кордону. Частина цих з'єднань перекидалася залізницею, а основна маса — похідним порядком, нічними переходами. Дивізії перших ешелонів армій прикриття було наказано залишити в колишніх районах. Зокрема, військовій раді Київського особливого військового округу 12 червня 1941 р. направлено директиву НКО №504205 сс із вимогами до 1 липня всі глибинні дивізії з управліннями корпусів, корпусними частинами перевести ближче до державного кордону в нові табори, прикордонні дивізії залишити на місці, маючи на увазі, що їх вихід до державного кордону, у разі потреби, може бути зроблений тільки за особливим наказом наркома. Усього перед війною почалося висування з внутрішніх районів прикордонних округів 32 дивізій, із них устигли зосередитися на нових місцях 4–5 дивізій.

Крім того, з 15 травня було наказано завантажити боєкомплект у бронетехніку, із 27 травня — розпочати будівництво КП фронтів, із 14 червня ОдВО виділив зі свого складу і направив у Тирасполь армійське управління, з 19 червня з управління КОВО виділялось управління Південно-Західного фронту та направлялось у Тернопіль (Тернопіль)¹⁴.

У результаті заходів, проведених у травні — червні 1941 р. зі збільшення чисельності з'єднань та частин, а також передислокації сил, угруповання радянських військ у прикордонних округах на території України станом на 21 червня 1941 р. набуло такого вигляду. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Загони мали 1–3 тис. чол. особового складу й охороняли ділянки державного кордону завдовжки 140–160 км. На озброєнні прикордонного загону зазвичай перебувало 60–90 ручних, 32–48 станкових кулеметів, 40–50 50-мм мінометів. Артилерії вони не мали. У Київському особ-

ливому та Одеському військових округах дислокувалося відповідно 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих та кавалерійських дивізій; 14 УР; 2 повітрянодесантні корпуси; 24 окремих з'єднання та частини артилерії РГК. Тут було зосереджено 1 млн 094 тис. 500 чол. особового складу, 19 188 гармат та мінометів, 5528 танків. Дії сухопутних військ із повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія (в тому числі 36-а винищувальна авіаційна дивізія ППО країни) у складі 3472 справних літаків. Крім того, зі складу військ ППО для прикриття Києва виділялося 4 винищувальних авіаційних полки та по одному — на прикриття Одеси і Кривого Рога. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ і Львів, бригади ППО — Дрогобич та Одесу, окремий артполк ППО — Дніпропетровськ, окремі дивізіони — інші важливі державні та військові об'єкти. Військово-морські сили склались із Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій¹⁵.

Телеграма на приведення в бойову готовність системи ППО, частин і з'єднань військових округів, флотів і флотилій була відправлена з Москви в 00.30 22 червня 1941 р. Війська прикриття були підняті по тривозі, однак вийти у призначені райони здебільшого не встигли, авіація також не змогла вчасно розосередитися по польових аеродромах.

У Київському особливому військовому окрузі (командуючий — генерал-полковник М. Кирпонос) усі війська, призначені в перший і другий ешелони армій прикриття, перебували в місцях постійної дислокації. Стрілецькі корпуси, які за планом прикриття входили до складу резерву округу, висувалися у свої райони і знаходилися в 100–250 км від державного кордону. На марші перебували: 31-й стрілецький корпус (193-я, 195-а, 200-а стрілецькі дивізії), 36-й стрілецький корпус (140-а, 146-а, 228-а стрілецькі дивізії), 37-й стрілецький корпус (80-а, 139-а, 141-а стрілецькі дивізії), 55-й стрілецький корпус (130-а, 169-а, 189-а стрілецькі дивізії). Замість призначеного 7-го стрілецького корпусу до складу 12-ї армії прибував 49-й стрілецький корпус — як залізницею (190-а, 197-а стрілецькі дивізії), так і похідним порядком (199-а стрілецька дивізія).

В Одеському військовому окрузі (командуючий — генерал-полковник Я. Черевиченко) усі війська прикриття перебували

в пунктах дислокації мирного часу. У район Флорешти — Рибниця 14 червня похідним порядком прибув 48-й стрілецький корпус (30-а, 74-а стрілецькі дивізії). На Кримському півострові до 5 червня зосередилися управління 9-го стрілецького корпусу, 106-а стрілецька і 32-а кавалерійська дивізії.

70 дивізій, які входили до складу Київського та Одеського прикордонних округів і становили перший стратегічний ешелон, не завершили розгортання і були роззосереджені на фронті до 1250 км і в глибину до 400 км. Війська першого ешелону армій прикриття (25 дивізій) перебували в пунктах постійної дислокації й у таборах на відстані 5–50 км від державного кордону. Безпосередньо на кордоні знаходилися прикордонні війська, окремі підрозділи стрілецьких дивізій, висунуті для ведення оборонних робіт і спостереження, а також гарнізони прикордонних укріплених районів. За дивізіями перших ешелонів, на відстані 50–100 км від державного кордону, перебували механізовані і стрілецькі війська других ешелонів армій прикриття (всього 20 дивізій). Третій оперативний ешелон (35 дивізій) складався з механізованих і стрілецьких корпусів, призначених у резерв округів. Велика частина військ цього ешелону знаходилася на марші за 150–400 км від державного кордону. Зосередження найбільш потужного угруповання військ у третьому ешелоні КОВО (28 дивізій, у тому числі 12 танкових і механізованих), відповідно до положень радянського воєнного мистецтва, призначалося для ведення наступальних дій із метою розгрому ворога на чужій території. Таке угруповання не забезпечувало міцної оборони державного кордону, прикриття мобілізації і розгортання збройних сил. Більш того, це спричинило розрізненість зусиль, адже противник мав можливість спочатку завдати поразки дивізіям, розташованим поблизу кордону, потім вступити в бій із другим ешелonom армій прикриття, а після цього, прорвавшись у глибину, розгромити резерви округів.

Другий стратегічний ешелон радянських збройних сил на території України становили з'єднання та частини 16-ї, 19-ї й 21-ї армій (усього 21 дивізія). До початку війни 9 дивізій цього ешелону вже зосередилися у призначених для них районах, ще 12 — здійснювали перегрупування.

Авіація прикордонних округів базувалася на постійних та оперативних аеродромах: армійська — у смузі 100–150 км, фронтова — 300–500 км, авіація головного командування — 600–900 км від державного кордону. Привертає увагу той факт, що передові частини армійської авіації базувалися надто близько від кордону. Так, авіація ОдВО до початку війни майже повністю була перебазована на оперативні аеродроми, під час першого авіаудару німців було пошкоджено лише 12 літаків¹⁶.

На Чорноморському флоті (командуючий — віце-адмірал Ф. Олександрович) оперативна готовність №1 була оголошена о 01.15 22 червня 1941 р. У своїй головній базі, Севастополі, ЧФ мав 1 лінкор, 5 крейсерів, 2 лідера, 10 міноносців, 2 сторожових кораблі, 1 підводний мінний загороджувач, 9 тральників, 14 малих мисливців, 40 торпедних катерів, 21 підводний човен. Там же в ремонті перебували 14 субмарин. В Одесі базувалися 1 крейсер (застарілий, використовувався як навчальний корабель), 4 канонерські човни, 4 малих мисливці, 2 тральники. У портах Очакова — 28 торпедних катерів, Новоросійська — 4 малих мисливці і 2 підводні човни, Батумі — 2 есмінці. У Миколаєва на поточному ремонті перебували 1 лідер, 1 есмінець і 4 підводні човни. Значна частина берегової артилерії розміщувалася на підступах до Севастополя і одеської та керченської військово-морських баз. ВПС флоту базувалися головним чином на аеродромах Кримського півострова, частково в районі Одеси.

Дунайська флотилія була приведена в бойову готовність до 02.22 22 червня 1941 р. Вона майже цілком базувалася в головному пункті — Ізмаїл, а також в Рені, Кілії. Там перебувало 5 моніторів, 1 мінний загороджувач, 22 бронекатери, 7 катерів-тральників, 6 глісерів, 1 штабний корабель. Пінська флотилія у своїй головній базі — Пінську до початку війни мала 5 моніторів, 2 канонерські човни, 4 плавучі батареї, 14 бронекатерів, 6 глісерів, а в районі Києва — 2 монітори, 2 канонерські човни, 3 плавучі батареї і 6 бронекатерів.

Таким чином, станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил і засобів сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким:

70-ти стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19-ти прикордонним загонам та 4-м полкам НКВС, 14-ти укріпрайонам, 2-м повітрянодесантним корпусам, 24-м окремим з'єднанням і частинам артилерії РГК з радянської сторони протистояло 57 дивізій і 13 бригад — з боку гітлерівської коаліції (1,7 : 1);

у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановане виділення 4 дивізій вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1);

у бойових з'єднаннях і частинах РСЧА першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 млн 094 тис. 500 чол. особового складу; їм протистояло 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1);

радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців і їх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 машин румунських ВПС (3,3 : 1), 232 бойових кораблі Чорноморського флоту та річкових флотилій на території України проти 29 кораблів румунських ВМС (8 : 1)¹⁷.

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі німецького стратегічного плану щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового і могутнього першого удару з метою швидкого розгрому і знищення головних сил РСЧА у смузі між кордоном та річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углуб країни для захоплення найважливіших політичних і промислово-економічних центрів. Відповідно до задуму поблизу західних кордонів СРСР було розгорнуто головні сили вермахту, а також армії союзників Німеччини. Усі ці війська зосереджувалися у трьох стратегічних угрупованнях, призначених для завдання масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямках. Основні зусилля концентрувалися у смузі групи армій «Центр». Відповідно до задуму військово-політичного керівництва, південний або український напрям у початковий період війни був важливим, проте не головним. Розраховуючи на

швидкий розгром головних сил РСЧА, німецьке командування виходило з невірних даних про угруповання радянських військ.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником керівництво СРСР докладало зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової війни було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків та 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізовано систему ППО, проводилась активна підготовка театрів воєнних дій. Основні сили РСЧА зосереджувалися на заході країни і не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали у тому, що після відбиття наступу противника він мав бути розгромлений у ході стратегічного наступу на чужій території з невеликими втратами. На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрям головним, зосередивши тут основні ударні угруповання.

Заходи щодо мобілізаційного розгортання військ розпочалися у СРСР у травні 1941 р. — під виглядом призову приписного складу на навчальні збори. За планом стратегічного розгортання збройних сил, із середини травня починається передислокація армій другого стратегічного ешелону, а з середини червня — дивізій першого стратегічного ешелону у райони бойового призначення. Однак створення угруповання військ до початку війни не було завершене. Понад 35% з'єднань першого стратегічного ешелону не прибули в райони, призначені їм за планом прикриття, і перебували на марші. З'єднання і частини прикордонних округів до початку війни не були цілком відмобілізовані й не мали штатної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки і транспорту.

У підготовці до війни радянських збройних сил існував ряд суттєвих прогалин, унаслідок яких РСЧА фактично зазнала поразки на початковому періоді війни. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що в генеральному штабі основні зусилля спрямовувалися на розробку одного лише варіанту дій військ із початком війни, а саме — наступального, хоча і цей план до кінця

відпрацьований не був. Що стосується іншого, оборонного, варіанта, то про його розробку навіть не йшлося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» був не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування і розгортання радянських збройних сил.

Відповідно до поглядів, покладених в основу «Плану оборони державного кордону 1941 р.», уважалося, що війська армій прикриття у ході прикордонних боїв зуміють зупинити противника, забезпечать відмобілізування і зосередження головних сил прикордонних військових округів, у результаті чого буде створено умови для переходу в наступ і перенесення бойових дій на територію ворога. Однак конкретні заходи щодо відбиття перших ударів розроблялися недостатньо, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною — програвалися лише контрудари по противнику, що прорвався, і перехід у наступ із перенесенням бойових дій на чужу територію.

Аналіз «Плану оборони державного кордону 1941 р.» показує, що угруповання військ західних прикордонних округів неповною мірою відповідало виконанню оборонних завдань. Основну масу військ найбільш сильних Західного і Київського особливих військових округів планувалося розгорнути у Білостоцькому і Львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східнопруському і люблінсько-варшавському напрямках. Проте напрями, де були ймовірними головні удари противника, з радянської сторони прикривалися недостатньо.

Найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення із приведенням військ у бойову готовність. Армії прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації і розгорнуті на передбачених рубежах. Їх висування в умовах бойових дій призвело до невинуватно величезних втрат. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невігідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.